

De Sint-Rombout in Mechelen

Toren in aanbouw

Geschiedenis
Van Babylon tot Brasilia
Corrie Stein
3292991
corriestein@hotmail.com

De Sint-Romboutstoren in Mechelen
Toren in aanbouw

Inhoudsopgave

	<u>Pagina</u>
Inleiding	1
§1. De geschiedenis van de stad Mechelen	5
§2. De bouwgeschiedenis van de Sint-Romboutstoren	10
§3. Te hoog gegrepen	15
§4. De invloed van de Bourgondische hertogen op de bouwprojecten in Mechelen	20
Conclusie	26
Lijst van geraadpleegde literatuur	28

Inleiding

Bij het VVV in Mechelen werden de folders die ik had uitgezocht in een tasje gestopt met daarop de Sint-Romboutstoren, een stel brandweermannetjes en een maan die werd natgespoten.

De toren begreep ik: de Mechelaars voelen zich verwant met deze tot UNESCO-werelderfgoed uitgeroepen toren die ze als symbool van hun stad beschouwen. Maar waarom die brandweermannetjes? Die blijken te verwijzen naar de naam 'Maneblussers'. De Mechelaars kregen die naam eeuwen geleden toen een dronken man de maan de toren zag verlichten alsof die in brand stond en alarm sloeg. Heel Mechelen liep uit om de geliefde toren te redden...tot de maan verdween en de burgers begrepen dat het een grap was. De Mechelaars probeerden het nog stil te houden maar het kwaad was al geschied. In de omringende steden werd om hen gelachen. In Antwerpen gaf men zelfs spotschriften uit. De naam 'Maneblussers' is inmiddels een geuzennaam geworden, maar herinnert nog wel aan de tijd dat steden elkaar fel beconcurrerden. Eén van de manieren om zich als stad te profileren was het bouwen van een toren.

De bouw van de Sint-Romboutstoren vormde een belangrijke gebeurtenis in de geschiedenis van de stad Mechelen. In 1452 werd begonnen aan het monument, onder leiding van leden van het beroemde Mechelse bouwmeestersgeslacht Keldermans. Zoals veel gebouwen in de Brabants-gotische stijl werd de Sint-Romboutstoren niet afgebouwd. Als mogelijke oorzaken worden in de literatuur genoemd: technische problemen of de angst dat de toren zou instorten, de kostbare Brabantse gotische bouwstijl, de onvrede binnen de kerk die tot de reformatie zou leiden en vooral geldgebrek. Een aantal van deze factoren speelde ongetwijfeld een grotere of kleinere rol bij het niet afbouwen van de toren.

Opvallend aan de situatie in Mechelen was dat in de periode van de bouw van de Sint-Romboutstoren de stad een hoogtepunt beleefde in haar geschiedenis. De vraag die ik me stelde, was of er een verband zou kunnen bestaan tussen het niet voortzetten van de torenbouw en de centraliserende politiek van de Bourgondische hertogen in de periode tussen 1473 en 1530. De Bourgondische hertogen traden aanvankelijk streng op tegen Mechelen. In 1439 beperkte Filips de Goede de gemeentelijke autonomie toen de stad grote schulden had opgebouwd. In de daaropvolgende jaren ging hij nog een stapje verder toen hij de bevoegdheden van de Mechelse schepenbank beperkte. In 1467 strafte Karel de Stoute de stad na relletjes bij zijn Blijde Intrede. De stad kreeg een hoge boete en verloor haar privileges maar kwam er in vergelijking met andere steden nog goed af. Het argument dat Mechelen te belangrijk was voor zijn rijk schijnt voor Karel de Stoute daarbij de doorslag te hebben gegeven.

De geografische ligging van Mechelen middenin het Bourgondische rijk en de positie van het neutrale Mechelen als 'zelfstandige heerlijkheid' tegenover Vlaanderen en Brabant maakten dat Mechelen vanaf 1473 de zetel werd van belangrijke centrale organen. In dat jaar werden namelijk de Centrale Financiële Raad en de Grote Raad, een soort centrale rechtbank, in Mechelen gevestigd. De stad Mechelen werd daarmee de belangrijkste stad op financieel en juridisch terrein in de Bourgondische Nederlanden. Voor Mechelen waren de gevolgen groot. De vestiging van de Centrale Financiële Raad en de Grote Raad en later het hof bracht prestige, culturele bloei en koopkrachtige nieuwe inwoners, maar ook beperking van de stedelijke autonomie. In het streven de instellingen voor de stad te behouden moest de stad grote offers brengen.

In 1531 kwam een eind aan de vooraanstaande positie van Mechelen toen landvoogdes Margareta van Hongarije het hof naar Brussel verplaatste en de Centrale Financiële Raad volgde. De Grote Raad bleef weliswaar in Mechelen maar de periode van Mechelen als centrale plaats in het Bourgondische rijk was voorbij. Het Mechelse stadsbestuur had veel geïnvesteerd maar Mechelen moest het onderspit delven. Waren de Mechelaars de dupe geworden van de Bourgondische politiek en had het stadsbestuur weinig keus of was Mechelen een stad die juist begunstigd werd door de centraliserende politiek? Had de stad geen geld meer over voor een spits op de toren of koos ze voor het prestige dat hoven en een paleis voor de Grote Raad haar konden brengen?

§1: De geschiedenis van de stad Mechelen.

Het Mechelen van nu probeert toeristen te verleiden de stad te bezoeken via een speciale website en met pakkende advertenties.¹ Mechelen wordt in deze advertenties omschreven als 'de vroegere hoofdstad van de Bourgondische Lage Landen' en 'een unieke stad in Vlaanderen, die vier keer vermeld wordt op de werelderfgoedlijst van UNESCO'.² Het ontstaansmoment van deze stad met haar rijke geschiedenis is onduidelijk. Van omstreeks 500 v. Chr. dateren de oudste archeologische vondsten in de buurt van de eigenlijke huidige stadskern. Ook zijn er vondsten uit de Romeinse en Frankische periodes.³

De naam Mechelen is waarschijnlijk afgeleid van het woord *mathl* of *mahal*: een plaats waar vrije Franken samen kwamen om recht te spreken. Omdat Karel de Grote dit gebruik al inperkte stamt de naam Mechelen vermoedelijk uit de Merovingische tijd⁴. Volgens de overlevering, onder andere de *Gesta* van Kamerrijk, zou in de achttiende eeuw de Ierse Sint Rumoldus of Rombout missionerings-werk hebben verricht. Hij zou in 775 de marteldood zijn gestorven en bij zijn graf zou een abdij zijn gesticht. Rombout zou uitgroeien tot de patroon van Mechelen⁵. Mechelen (*Machlines*, *Maslines*) wordt genoemd in de *Gesta Episcoporum Cameracensium*. Deze kroniek werd geschreven in 1025 door Fulco, die als secretaris en gezel van de bisschop van Kamerrijk goed op de hoogte was.

Fulco vermeldde dat bij Mechelen van oudsher al een abdij gelegen was. Daaruit concluderen historici dat Mechelen in de tiende eeuw al bestaan zou hebben⁶. In de tiende eeuw kreeg de bisschop van Luik, die tevens prins was, Mechelen in leen. Hij wist een aantal heerlijke rechten te verkrijgen, een proces dat aan het eind van de twaalfde eeuw voltooid was. Mechelen werd een heerlijkheid die samen met een aantal dorpen (Muizen, Hombeek, Heffen, Hever, Leest) het 'gebied Mechelen' zou vormen. De Luikse bisschoppen kregen in de strijd om het verwerven en behouden van de heerlijke rechten in Mechelen concurrentie van de adellijke familie Berthout. Ook zij, leenmannen van de hertog van Brabant, maakten als leden van de

1. www.toerismemechelen.be

2. De Standaard 15 en 16 mei 2010 blz. 19.

3. S. Vanderberghe, 'De oudste archeologische sporen', in: R. van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Mechelen 1991) 27.

4. F. Claes, 'Beknopte typonomie van stad en deelgemeenten', in: R. van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Mechelen 1991) 16.

5. E. van Mingroot, 'Mechelen tussen Luik en Kamerrijk', in: R. van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Mechelen 1991) 37.

6. Van Mingroot, 'Mechelen tussen Luik en Kamerrijk', 35.

grondadel vanuit een erfenis aanspraak op zeggenschap in Mechelen. Na een periode van onduidelijkheid wie welke rechten bezat konden de Berthouts zich omstreeks 1220 stadsheren van Mechelen noemen. Wel dienden zij de bisschop van Luik als leenheer te erkennen en de keizer van het Heilig Roomse Rijk als overheer. De eigenaardige verdeling van de heerlijke rechten tussen de bisschop en de Berthouts werd waarschijnlijk veroorzaakt door de uitbreiding van de stad. De Berthouts waren machtig in het buitengebied en de prins-bisschop in het centrum⁷.

Een belangrijk moment in de geschiedenis van de stad vormde de aanleg van de eerste omwalling omstreeks 1200. Deze werd gebouwd om de enige oversteekplaats in de Dijle in Mechelen te beschermen.⁸ Een tweede omwalling werd opgericht vanaf 1264 door samenwerking tussen de stadsheer Wouter V Berthout, het kapittel van Sint-Rombout en de Mechelse burgers tegen de Luikse bisschop. Nadat de omwalling voltooid werd in 1268 werd Mechelen voor het eerst in een oorkonde 'oppidium', 'versterkte stad' genoemd en kreeg hiermee dezelfde titel als Antwerpen. In ruil voor de medewerking van de burgers mocht het stadsbestuur een schepenbank en een gevangenis (het Steen) bouwen. Deze waren tot dan in de burcht van de bisschop gevestigd. De eigen schepenbank en gevangenis vergrootte de zelfstandigheid van de inwoners van de stad.⁹

Omstreeks 1300 telde Mechelen minimaal tienduizend inwoners en behoorde daarmee tot de belangrijkste steden in de Nederlanden. De uitbreiding van Mechelen werd bevorderd door de gunstige ligging aan de handelsweg tussen Brussel en Keulen, de ontwatering van de Dijlevallei en de ontginning van het Waverwoud alsook aan de toestroom van immigranten. Deze immigratie was nodig om de bevolking binnen de stad, waar grote sterfte plaatsvond, op peil te houden. Het dichtbevolkte Mechelen en het land eromheen waren niet in staat in de eigen voedselbehoeften te voorzien, wat Mechelen kwetsbaar maakte. Mechelen was een Luikse enclave in Brabant. Bij politieke conflicten tussen de Luikse bisschop en de Brabantse hertog kon Mechelen getroffen worden door graanembargo's. De ligging van Mechelen, aan de rivieren de Zenne en de Dijle, die de voornaamste verbindingen tussen Antwerpen, Brussel en Leuven vormden, gaf de stad een unieke en bijzondere strategische ligging. Deze maakte het aantrekkelijk voor de familie Berthout te proberen Mechelen aan het Luiks gezag te onttrekken en te laten meedoen met het hertogdom Brabant¹⁰.

7. Ibidem, 35.

8. Liesbeth Troubleyn, Frank Kinnaer, Anton Ervynk e.a. *Het Steen en de burgers. Onderzoek van de laat middeleeuwse gevangenis van Mechelen* (Mechelen 2007) 13.

9. Troubleyn, Kinnaer, Ervynk e.a. *Het Steen en de burgers*, 31.

10. R. van Uytven en M. de Laet, 'De middelen van bestaan', in: R. van Uytven (red.), *De geschiedenis van*

Mechelen (Mechelen 1991) 50.

De Brabantse hertogen steunden dit streven volledig. In de dertiende en het begin van de veertiende eeuw maakten de Zuidbrabantse steden en Mechelen een grotere bloei door dan de steden in het noorden van het hertogdom. Het belangrijke handelsverkeer tussen Brugge en Keulen speelde hierbij een grote rol. De hertogen bevoordeelden Mechelen, dat economisch en politiek belangrijker was voor hen, ten opzichte van Antwerpen. Mechelen kreeg in 1301 vrije markten voor vis, zout en haver en werd in 1356 vrijgesteld van de Antwerpse stapelverplichting. Dat leidde tot een slepend conflict tussen Antwerpen, dat gesteund werd door Brussel, en Mechelen dat uitmondde in het Groot Stedenproces in 1433. Ook dit proces bood geen oplossing want in 1467 bestond er nog steeds een conflict¹¹. De steden Mechelen en Brussel verhardden in hun standpunten mede door de aftakeling van de lakenexport en –industrie aan het eind van de veertiende, begin vijftiende eeuw. Antwerpen had door de opbloei na 1400 tot wereldhaven ook andere inkomsten. Het ‘stapelrecht’ hield in dat handelaars in bepaalde goederen die gebruik wilden maken van een handelsroute die lag binnen de jurisdictie van een stapelstad, verplicht waren hun reis te onderbreken en hun goederen te laten wegen of meten en daarna op de stapelmarkt te koop aan te bieden voor zij verder mochten reizen. In het geval van Mechelen ging het om vis, zout of haver bij transport over de Dijle. Voor het vervoer over de Zenne kon een doorvoerrecht worden betaald. In 1413 werd zelfs een ketting over de Zenne gespannen om geen inkomsten te missen, waardoor de bevoorrading van Brussel in de problemen kwam¹².

In de strijd om de zeggenschap in Mechelen kwam de Luikse bisschop er een aantal malen, onder andere in 1300, toe Mechelen te verpanden aan de hertog van Brabant. Deze liet grote invloed aan de familie Berthout in ruil voor de helft van alle Mechelse inkomsten. De ambachtslieden in de stad kwamen in 1302 in opstand en zij konden pas na een belegering onderworpen worden. De Mechelaars kregen een zware boete en zochten steun bij de bisschop, die hen uitgebreide privileges toekende en zich in 1305 als wettig heer liet huldigen. Gielis Berthout erkende het oppergezag van de bisschop over één grote heerlijkheid Mechelen, inclusief de oude rechten van de Berthouts, in ruil voor de helft van alle inkomsten. Floris Berthout, de neef van Gielis, vervulde een leidende rol in Brabant en benutte de onmacht van de Luikse bisschop om leenhulde te brengen voor Mechelen en zijn Brabantse bezittingen aan de Brabantse hertog. Zijn belofte met zijn onderdanen militaire dienst te doen werd in 1315 door de Mechelaars onderschreven. Zij vochten zelfs tegen de Luikse bisschop en gedroegen zich onder hertog Jan III (1312 – 1355) bijna als de bewoners van een volwaardige Brabantse stad. Na de dood van Floris Berthout in 1331 kwamen de heerlijkheid en het land van Mechelen in het bezit van de graaf van Gelre, de man van Floris’

11. Van Uytven en De Laat, ‘De middelen van bestaan’, 50.

12. Ibidem, 52.

dochter, en na haar dood in het bezit van haar dochter Margareta. Toen in een verbond tegen Brabant de bisschop en Margareta Mechelen in de Vlaamse invloedssfeer brachten, kozen de Mechelaars partij voor de hertog van Brabant van wie ze economisch afhankelijk waren. Hoewel de Franse koning bemiddelde sloten de Brabantse hertog en de Vlaamse graaf een akkoord waarbij ze elk de helft van Mechelen in leen zouden houden. Feitelijk bleef Mechelen in handen van de hertog van Brabant. De Vlaamse graaf die pro Frans was, verloor namelijk zijn gezag in zijn pro Engelse graafschap aan het begin van de Honderdjarige Oorlog¹³.

In 1347 werd bij het huwelijk tussen de zoon van de hertog van Brabant met de dochter van de graaf van Vlaanderen bepaald dat wanneer de zoon hertog werd, zijn zuster Margareta die met de Vlaamse Lodewijk van Male trouwde, Mechelen en Antwerpen zou krijgen. Na de dood van de hertog eiste Lodewijk van Male Mechelen en Antwerpen op. Na een overwinning op de Brabanders kon Lodewijk van Male zich heer van Mechelen noemen. Bij het verdrag van Ath in 1357 werd Lodewijk in het bezit van de heerlijkheid bevestigd, die voortaan verbonden zou zijn met Vlaanderen. Door het huwelijk van Margaretha van Male met Filips de Stoute van Bourgondië (1363-1404) werd ook Mechelen vanaf 1384 opgenomen in het Bourgondisch landencomplex en kreeg Mechelen te maken met een politiek van centralisering. Onder de opvolgende Bourgondische hertogen Jan zonder Vrees (1404-1419), Filips de Goede (1419-1467), Karel de Stoute (1467-1477) en zijn dochter Maria van Bourgondië (1477-1482) behield Mechelen min of meer een eigen identiteit. Deze was zichtbaar omdat Mechelen afzonderlijk verscheen in de titulatuur van de Bourgondische vorsten, Mechelse afgevaardigden in de hoedanigheid van leden van het stadsbestuur aanwezig waren bij de vergaderingen van de Staten-Generaal die vanaf 1465 regelmatig bijeenkwamen en Mechelen daarbij op den duur afzonderlijk werd aangeslagen¹⁴.

Tijdens de oorlogen die Karel de Stoute voerde en tijdens de burgeroorlogen tegen Maximiliaan van Oostenrijk, de echtgenoot van Maria van Bourgondië, maakte Mechelen moeilijke tijden door. Hierin kwam verandering toen Margareta van Oostenrijk zich in 1507 definitief in Mechelen vestigde als landvoogdes der Nederlanden. Mechelen werd op die manier politieke hoofdstad van de Nederlanden. Margareta's hof trok beroemde kunstenaars en geleerden aan en stimuleerde de ontwikkeling van luxe-industrie, wat des te belangrijker was omdat de eens zo welvarende lakenindustrie aan het begin van de zestiende eeuw zijn betekenis grotendeels verloor.¹⁵ Door de vestiging van centrale instellingen als de Grote Raad en de Centrale Rekenkamer werd Mechelen tevens financieel en juridisch centrum en

13. R. van Uytven, 'De heerlijkheid Mechelen en haar meesters', in R. van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Mechelen 1991) 58.

14. Van Uytven, 'De heerlijkheid Mechelen en haar meesters', 59.

15. W. Mertens, 'Een economie met luxeproductie en veredelde consumptie', in: R. van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Mechelen 1991) 90.

een geliefde verblijfplaats voor de aristocratie van de Nederlanden. Om alle instellingen en hun beambten van passende behuizing te voorzien maakte de Mechelse bouw een bloeitijd door. Te midden van alle bouwwerken was de bouwplaats van de Sint-Romboutstoren ongetwijfeld het meest imposant. ¹⁶

16. M. Eeman, 'Een laat-gotische residentiestad met renaissance snufjes', in: R. van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Mechelen 1991) 106.

§2: De bouwgeschiedenis van de Sint-Romboutstoren

In 1452 werd de eerste steen gelegd voor de bouw van de nieuwe Sint-Romboutstoren. De communemeester legde in naam en ter ere van de stad onder deze steen twee gulden.¹⁷ Over de bouw van de toren zijn weinig archiefteksten bewaard gebleven, omdat de betreffende kerkrekeningen verloren zijn gegaan tijdens de godsdienstoorlogen in de tweede helft van de zestiende eeuw.¹⁸ Uit de Mechelse stadsrekeningen blijkt dat in 1481 de grachtmaker werd uitbetaald omdat hij achtentwintig dagen werkte aan het afbreken van de oude Sint-Romboutstoren. Waar deze stond is onbekend. Waarschijnlijk werd de nieuwe toren aanvankelijk rondom de oude gebouwd. Het meer sobere, onderste deel van de toren zou stammen van voor het slopen van de oude toren. Daarna lag de torenbouw enige tijd stil door gebrek aan financiële middelen. Toen men de bouw hervatte handhaafde men de structuur van het ontwerp. De versieringen werden uitbundiger naar de inmiddels heersende smaak.¹⁹

Het onderste deel van de Sint-Romboutstoren werd gebouwd met de giften van de pelgrims die van 1451 tot 1465 Mechelen bezochten om aflaten te verdienen. De eerste aflat dateerde van 1451, één jaar voor de eerste steenlegging van de Sint-Romboutstoren. In een pauselijke bul stonden de voorwaarden waaraan voldaan moest worden om volledige vergeving van zonden te verkrijgen. Mechelaars moesten eerst biechten en daarna vijftien dagen minstens eenmaal per dag de zeven kerken van Mechelen bezoeken en daar een aalmoes geven die even groot was als de aalmoes die men in Rome gegeven zou hebben. Vreemdelingen moesten hetzelfde doen maar slechts gedurende acht dagen. De helft van de opbrengst ging naar de Heilige Stoel. De andere helft moest gebruikt worden voor de bouw, het herstel en behoud van de zeven kerken in Mechelen. De opbrengst van de aflat was niet alleen voor de bouw van de Sint-Romboutstoren bestemd.²⁰

Hertog Filips de Goede had zich ervoor ingezet ook voor zijn landen een aflat te verwerven en Mechelen als plaats aangewezen waar genade verdiend kon worden. Andere steden in de Nederlanden waren jaloers op Mechelen.²¹ De hertog benadrukte in een brief aan de magistraat dat het geld moest worden besteed voor het herstel en behoud van de Mechelse kerken zoals de paus had bepaald. Ook in de daaropvolgende jaren werden aflaten verleend waarbij de voorwaarden soepeler waren dan bij de eerste aflat. Van de

17. Linda van Langendonck, 'De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur', in: J.H. van Mosselveld (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987) 38.

18. Van Langendonck, 'De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur', 27.

19. Ibidem, 39.

20. Idem.

21. A.G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen, Batavia 1942) 11.

opbrengsten was een groter deel voor de paus bestemd, tweederde, en in het jaar 1455 zelfs de gehele opbrengst.²²

De aflaten brachten aanvankelijk zoveel geld op dat een aantal jaren zonder onderbreking aan de toren kon worden gebouwd. Toen er steeds minder pelgrims kwamen, daalde het bedrag dat aan de bouw van de Sint-Romboutstoren besteed kon worden. Het gemeentebestuur kocht stenen in 1458-1459 en het lakenmakersambacht deed een schenking in 1460. Waarschijnlijk lag de bouw van de toren een aantal jaren stil. Om de bouw van de toren te kunnen voortzetten, ging het Mechelse stadsbestuur vanaf 1478 onder de naam 'torengeld' belastingen heffen. Het ambacht van visverkopers moest van vreemde kooplieden die verse vis op de markt brachten, een bijdrage innen voor de toren. De wijnhandelaren en caféhouders moesten een bijdrage storten bij elke verkochte hoeveelheid wijn. Nieuwe burgers en nieuwe meesters in één van de ambachten moesten ook 'torengeld' betalen. Met de opbrengsten van deze belastingen kon vanaf 1482 zonder onderbreking aan de toren worden gebouwd. In 1491-1492 was het gebouw tot aan de klokkenkamer gevorderd en werden in de stadsrekeningen kosten opgenomen in verband met het ophangen van de klokken.²³ Dat betekent dat de toren minimaal 60 meter hoog was, want op die hoogte hingen de grote klokken. De kleine klokken hingen op 75 meter maar de kamer waarin deze hingen werd beiaardkamer genoemd. Deze bestemmingen waren waarschijnlijk al bij het begin van de bouw van de toren voorzien.²⁴

Na 1492 werd er nog gebouwd aan de toren, die uiteindelijk 97,3 meter hoog geworden is. In de jaren tussen 1522 en 1530 staan in de Mechelse stadsrekeningen posten zoals het uurwerk, glas-in-lood ramen en sloten die zouden kunnen wijzen op het afwerken van de toren. Mij lijkt het meest waarschijnlijk dat men de werken aan de toren toen gestaakt heeft om daarna de bouw aan het paleis voor de Grote Raad te beginnen, een eveneens zeer ambitieus project. In de archieven is geen document te vinden, waarin staat wanneer de werken aan de Sint-Romboutstoren definitief werden stilgelegd. Rombout Keldermans werd in 1516-1517 nog genoemd als 'meester werckman vanden torre ende van der stad'. Als met deze 'torre' de Sint-Romboutstoren werd bedoeld, werd er kennelijk nog aan deze toren gebouwd. In de registers van 1532-1533 worden 'steenhouwers van Sint-Rombouts' genoemd en een schrijnwerker die betaald werd voor mallen die hij maakte. Omdat men in deze periode ook kapellen bouwde tegen de Sint-Romboutskathedraal is niet duidelijk of men de toren of de kapellen bedoelde.²⁵

22. Van Langendonck, *'De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur'*, 40.

23. Idem.

24. Piet van den Broek, 'Twee beiaarden in één toren', in: Willy van den Eynde (red.), *Sint-Romboutskathedraal, gestalte van de gotische droom* (Mechelen 1990) 26.

25. Van Langendonck, *'De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur'*, 41.

Er zijn plannen overgebleven van de stad Mechelen uit 1550 waarin de Sint-Romboutstoren op de huidige hoogte van 97,3 meter staat afgebeeld. De bouw in de hoogte is dus uiterlijk in 1550 gestaakt. In veel publicaties wordt aangenomen dat de bouw van de Sint-Romboutstoren al omstreeks 1520 werd stilgelegd. Bij deze veronderstelling maakt men dan een vergelijking met de noordertoren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen die in 1521 werd afgebouwd. De Sint-Romboutstoren vertoont de nodige gelijkenissen met deze Antwerpse toren, waaraan eerder werd begonnen, namelijk in 1419, maar welke wel werd afgebouwd.²⁶

Hoewel de Sint-Romboutstoren ook nu, onafgebouwd imposant genoemd mag worden, zou een volledig afgebouwde toren veel hoger zijn geweest. Voor de afwerking van de spits zijn twee plannen bewaard gebleven. Het eerste plan wordt het plan Chalon genoemd naar de oudheidkundige die het ontwerp ontdekte. Chalon meende dat het ging om een afbeelding van de Bergense Sint-Waltrudistoren. Vrijwel direct na publicatie in 1844 merkten diverse deskundigen op dat er grote verschillen bestonden tussen de afbeeldingen in het plan Chalon en de Sint-Waltrudistoren. De afbeeldingen vertoonden grotere gelijkenissen met de Sint-Romboutstoren uit Mechelen. Het plan Chalon was waarschijnlijk in Bergen terechtgekomen omdat de kanunnikessen van de Sint-Waltrudiskerk in Bergen een toren bij hun kerk wilden laten bouwen.²⁷ Zij ontboden daartoe in 1524 de maker van het ontwerp van de voltooide Sint-Romboutstoren. Helaas is de naam van deze persoon onbekend. Wel noemen alle deskundigen leden van de familie Keldermans, te weten Jan, Andries, Anthonis II en Rombout Keldermans.²⁸

Een tweede afbeelding van een voltooide Sint-Romboutstoren is een gravure van Wenceslas Hollar, waarop staat dat deze in 1649 werd gemaakt. Onduidelijk is wanneer het ontwerp voor deze afgebouwde Sint-Romboutstoren werd gemaakt. Als ontwerper wordt in de meeste gevallen Rombout Keldermans genoemd, vooral omdat het ontwerp veel overeenkomsten heeft met het paleis van de Grote Raad in Mechelen dat hij zou hebben ontworpen.²⁹ Zowel het plan Chalon als de gravure van Hollar zijn gewijzigde versies van het eerste ontwerp van de Sint-Romboutstoren. De versieringen op de ontwerpen zijn veel weelderiger dan op de echte toren. Beide ontwerpen laten de toren met een afgewerkte spits zien. Tussen deze spitsen bestaan wel opvallende verschillen zoals uit de afbeeldingen blijkt.

26. Ibidem, 49.

27. Ibidem, 41.

28. Ibidem, 42.

29. Ibidem, 43.

De steen die voor de afwerking van de spits klaarlag, werd jarenlang bewaard. Volgens de overlevering tot 1583 toen de steen onder Willem van Oranje naar het noorden werd vervoerd om de vesting Willemstad mee te bouwen. Nog lang hoopte men blijkbaar ooit de toren te kunnen afbouwen.³⁰ In de tweede helft van de negentiende eeuw wilde men de Sint-Romboutstoren alsnog voltooiën. Na het plan Chalon en de gravure van Hollar systematisch met elkaar en met de bestaande toren te hebben vergeleken, besloot men de voorkeur te geven aan het plan Chalon. In 1914 kwam de gemeenteraad tot de conclusie dat wegens geldgebrek van de voltooiing van de bouw van de toren moest worden afgezien.³¹

Wie het oorspronkelijk ontwerp voor de Sint-Romboutstoren maakte is onbekend, omdat geen archieftekst is overgebleven waarin de naam van de ontwerper vermeld staat. Dat gebeurde ook zelden in de middeleeuwen omdat het leveren van de benodigde tekeningen tot de taken van de leidinggevende bouwmeester behoorde en met zijn jaarsalaris werd betaald.³² In verband met de Sint-Romboutstoren worden drie namen van ontwerpers genoemd. Jan II Keldermans, Wouter Coolman en Andries Keldermans. Andries Keldermans werkte echter voornamelijk als beeldhouwer en was pas tegen het eind van zijn leven, vanaf 1473 als bouwmeester actief. Wouter Coolman werd weliswaar aan de voet van de Sint-Romboutstoren begraven, maar kreeg nooit een belangrijke opdracht. Jan II Keldermans had belangrijke gebouwen op zijn naam staan en ontving salaris als bouwmeester van de kerken in Lier en Leuven. Tevens ontving hij vergoedingen voor het snijden van mallen en het maken van tekeningen. Ook werd hem de leiding gegeven van werken waardoor hij aanwijzingen ter plaatse mocht geven. Jan II Keldermans bezat de capaciteiten om een ontwerp voor een toren als de Sint-Romboutstoren te maken. Hij was reeds overleden in 1445, jaren voor de bouw van de toren begon, maar hij kan het ontwerp eerder gemaakt hebben.³³

De bouwmeesters van wie de naam wordt genoemd bij degenen die een bijdrage leverden aan de bouw van de Sint-Romboutstoren zijn Wouter Coolman, Andries, Anthonis I, Anthonis II, Rombout en Laureys Keldermans. De grafsteen van Wouter Coolman in de Sint-Romboutstoren wijst op betrokkenheid bij de bouw van de toren. Wouter Coolman werkte als adviseur en toezichthouder bij bouwwerken in de stad Mechelen. Hij kreeg geen vergoeding voor het snijden van mallen of maken van patronen. Wel ontving hij van 1446 tot 1467 ononderbroken het Mechelse stadslaken. In andere steden werd zijn naam eenmaal vermeld: als leverancier van vijf tabernakels in Antwerpen. Andries Keldermans was meester werkman van de stad en van de zeven parochiekerken van Mechelen. Zijn zoon Anthonis I, diens zoon Anthonis II en Rombout Keldermans, de zoon van Anthonis I, bekleedden net als

30. Ibidem, 41.

31. Ibidem, 43.

32. R. Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek', in: J.H. van Mosselveld (red.), *Keldermans Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987) 183.

33. Van Langendonck, 'De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur', 44.

Rombouts neef Laureys eveneens de functie van stadsbouwmeester.

Andries Keldermans ontving van 1468 tot 1481 zonder onderbreking het Mechelse stadslaken. Hij werd naar Leuven ontboden om de stabiliteit van de toren aldaar te beoordelen. Mogelijk was Andries die aanvankelijk vooral als beeldhouwer werkte, verantwoordelijk voor het rijkversierde bovenste deel van de Sint-Romboutstoren. Ook Andries' zoon Anthonis komt hiervoor echter in aanmerking. Hij was al werkzaam als bouwmeester en beeldhouwer in een aantal steden en visiteerde bouwwerken in Leuven en Antwerpen. Zijn naam is ook nauw verbonden aan de Sint-Lievensmonstertoren in Zierikzee. Anthonis II volgde zijn vader in 1512 op. Hij werd 'der kercke werckman' genoemd en was van 1512 tot 1515 waarschijnlijk de bouwmeester van de Sint-Romboutstoren. Rombout Keldermans werd in 1516 'meester werckman vander torre en vander stad' genoemd, een bewijs voor zijn functie als bouwmeester van de toren. Zijn neef Laureys kreeg een vergoeding in 1534 omdat hij een patroon voor de toren maakte. Laureys was de laatste Keldermans die stadsbouwmeester was.³⁴

34. Ibidem, 46.

§3: Te hoog gegrepen.

In de middeleeuwen bleven vele torens onafgewerkt. In een aantal gevallen was dat te wijten aan bouwtechnische problemen. Torens zakten scheef en stortten in. Om verzekerd te zijn van een deugdelijke toren was een bekwame bouwmeester een vereiste. In het begin van de zestiende eeuw was het bouwbedrijf nog net zo georganiseerd als in de middeleeuwen. De bouwmeesters waren vaak afkomstig uit de materialenhandel. Zij onderhielden een directe verbinding met het bouwbedrijf en de steengroeven en waren vaak tevens verantwoordelijk voor het ontwerp en de uitvoering. De onderdelen voor een gebouw werden regelmatig van tevoren bewerkt en ter plaatse samengevoegd. Door de handel in voorbereid materiaal konden architectuurvormen over een groot gebied verspreid raken. Deze praktijk werd vooral door de Brabantse steenhandelaren toegepast³⁵.

Een mogelijke opdrachtgever kon bestaande bouwwerken en onderdelen daarvan bekijken. De bouwmeester kon een ontwerptekening maken waarop een frontaal of overhoeks aanzicht van het gebouw stond afgebeeld. Om het ontwerp te kunnen uitvoeren waren detailtekeningen en mallen nodig. Eventueel kon ook een plattegrond op ware grootte worden uitgezet op de bouwplaats bijvoorbeeld om een indruk te geven hoe een toren zou aansluiten bij een kerkgebouw. De bouwmeester kon een mondelinge toelichting geven. Op basis van deze gegevens moest het besluit genomen worden een bouwwerk al dan niet uit te voeren³⁶.

Over de ontwerpfase van bouwwerken is weinig bekend. Het leveren van de benodigde tekeningen behoorde veelal tot de taak van de leidinggevende bouwmeester en was inbegrepen in zijn jaarsalaris. Een eenmaal aanvaard bouwplan werd lang aangehouden. Alleen de delen die onmiddellijk nodig waren werden uitgewerkt. Het uitwerken van onderdelen in mallen voor de steenhouwers was één van de voornaamste taken van de bouwmeester en kostte waarschijnlijk meer tijd dan het maken van een ontwerp. Toch vormde het maken van mallen door het lage bouwtempo geen dagtaak³⁷. Het salaris van de bouwmeester van de bouwloods van een kerk was niet voldoende om van te leven. Slechts weinige bouwmeesters konden twee kerkelijke bouwloodsen combineren. Door de nauwe banden tussen kerkbestuur en stadsbestuur verrichtten de kerkelijke bouwmeesters ook werken voor de stad. Sommige bouwmeesters werden ook uitgenodigd bij andere bouwplaatsen om te adviseren, waarbij vooral bouwtechnische aspecten aan bod kwamen, en visiteren waarbij vooral werd gezien of niet teveel arbeidstijd of materiaal aan de opdrachtgever was berekend. De bouwmeesters die adviseerden en visiteerden

35. Gabri van Tussenbroek, *Bouwen voor stad en land. Overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640)* (Utrecht 2001), 13.

36. Chr. J. Kolman, *Naer de eisch van 't werk. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650* (Utrecht 1993), 289.

37. R. Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsingotiek' in: J.H. van Mosselveld (red.), *Keldermans Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987) 183.

behoorden tot de top van hun vak. Zij genoten aanzien. De leden van het geslacht Keldermans die zich hebben beziggehouden met de bouw van de Sint-Romboutstoren behoorden tot deze selecte groep bouwmeesters. Van hen mochten de opdrachtgevers voldoende expertise verwachten de toren tot de hoogte van het ontwerp te bouwen of van een spits te voorzien³⁸. Er zijn ook geen gegevens overgebleven waaruit van technische problemen bij de bouw van de Sint-Romboutstoren zou blijken. De enige tegenslag vormde de brand van 1498 waarbij de klokken en klokkenstoel in rook opgingen³⁹.

Mogelijk vormde de bouwstijl waarin de Sint-Romboutstoren werd opgetrokken een oorzaak voor het niet afbouwen van de toren. De Sint-Romboutstoren werd gebouwd in de Brabants-gotische stijl. Deze stijl ontwikkelde zich omstreeks 1350 in de omgeving van Mechelen en Leuven. Eén van de eerste voorbeelden in deze stijl was het Romboutskoor in Mechelen. De Brabants-gotische gebouwen waren groots van opzet en imposant van uiterlijk. De stijl verbreidde zich naar Henegouwen en Vlaanderen, en Holland en Zeeland, waar men georiënteerd was op het rijkere zuiden. Van invloed op de verbreiding van de Brabantse gotiek was dat eenzelfde bouwmeester de leiding had over bouwactiviteiten in verschillende steden. De bouwmeesters kenden elkaars werk, volgden elkaar op en vroegen bouwmeesters van buiten om hun oordeel. Ook de al eerder genoemde band tussen bouwmeesters en de natuursteenhandel speelde een rol bij de verbreiding van de Brabantse gotiek. Dat de Brabantse gotiek gebaseerd was op de Franse gotiek viel vooral op te maken uit plattegronden van kerken met drie beuken, een kooromgang en straalkapellen. In tegenstelling tot de Franse gotiek werden lichtbeuken gesteund door eenvoudige ronde zuilen met koolbladkapitelen die de Brabantse gotiek kenmerkten. Voor de Sint-Romboutstoren was vooral het gebruik van natuursteen uit Brabant belangrijk. Ook de weelderige behandeling van de wanden met maaswerk, waarbij over de wanden een soort extra laag van opengewerkte versieringen werd aangebracht, vormde een kenmerk van de Brabants-gotische bouwstijl⁴⁰.

Juist de grote hoeveelheid versieringen en de gebruikte natuursteen maakte de gebouwen in deze stijl uitzonderlijk duur. Brabants-gotische gebouwen waarvoor in 1452 de eerste steen werd gelegd waren behalve de Sint-Romboutstoren: de Sint-Lievensmonstertoren in Zierikzee, het westfront van de Sint-Pieterskerk in Leuven, de toren van de Sint-Jacobskerk in Antwerpen en de Sint-Waltrudistoren in Bergen. Al deze monumenten bleven onafgewerkt. De enige toren waarvoor de eerste steen in 1452 werd gelegd die werd voltooid, was de toren van de Heilige Catharina in Hoogstraten. Deze toren is echter veel eenvoudiger van opzet dan de Brabants-gotische torens en wordt veelal tot de

38. R. Meischke, 'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek', 185.

39. Van Langendonck, 'De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur', 40.

40. Bianca van den Berg, 'Kerkelijke bouwprojecten van de bouwmeesters uit de Keldermans-familie' in: J.H. van Mosselveld (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987) 61.

Kempische stijl gerekend⁴¹. Ook is het gebruik van natuursteen tot een minimum beperkt. De grote kosten die de aanvoer van natuursteen over land met zich meebracht zouden hebben, vormden hierbij zeker een overweging. Hoogstraten had wel steenbakkerijen, daarom werd bij de bouw van de toren daarvan gebruik gemaakt⁴².

Mogelijk bestond er een verband tussen twee van de voornaamste kenmerken van de Brabants-gotische stijl, te weten de gebruikte steensoort en de rijke versieringen, en het onvoltooid blijven van de monumenten in deze stijl. Vanaf omstreeks 1500 werden de steensoorten die bij de Brabants-gotische bouwstijl gebruikt werden, vooral de ledesteen, vervangen door andere steensoorten zoals de Bentheimer zandsteen en de Naamse steen. Aan deze Naamse steen is de naam van het geslacht Neuerenberg verbonden dat in de jaren tussen 1500 en 1650 op een manier werkte zoals de Keldermansen anderhalve eeuw eerder. Aan de bloeitijd van de Brabantse gotiek kwam daarmee een einde⁴³.

De naam van het bouwmeestersgeslacht Keldermans was nauw verbonden aan de Brabants-gotische stijl. Deze kende door de band met de natuursteenhandel een groot verspreidingsgebied waarbinnen een tamelijk homogeen product werd geleverd doordat de verworven kennis en bedachte vormen werden overgeleverd. Onder invloed van internationale contacten onder andere met de architect Pasqualini, die Rombout II Keldermans na diens dood zou opvolgen als bouwmeester van Floris van Egmond, deden nieuwe Renaissance vormen hun intrede⁴⁴. Anthonis I en zijn zonen Anthonis II en Rombout II Keldermans brachten het tot bouwmeesters van Filips de Schone en Karel V. Anthonis II en Rombout II stonden vooral bekend als reizende bouwmeesters. Zij dankten hun populariteit meer aan hun technische kennis dan aan hun creativiteit. Misschien bleef Rombout II Keldermans daarom vasthouden aan de Brabants-gotische stijl terwijl in Mechelen onder invloed van het hof van Margareta van Oostenrijk al grote aandacht was voor renaissance invloeden⁴⁵. In de kringen rondom het hof had men aan het begin van de zestiende eeuw al oog voor nieuwe stijlvormen. Of en in welke mate deze aandacht voor vernieuwing een rol speelde bij het niet afbouwen van een zeer gotische toren als de Sint-Romboutstoren valt moeilijk in te schatten.

Binnen de kerk was er kritiek op allerlei misstanden. Kritiek die ook invloed had op de voortgang van de bouw van de Sint-Romboutstoren. De kerk van Rome kreeg te maken met een scheiding die zich in de eerste helft van de zestiende eeuw aftekende. Juist in die periode werd aan veel grote bouwprojecten gewerkt. Vanaf 1450 waren veel grote kerkelijke

41. Van Langendonck, *'De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur'*, 47.

42. Bianca van den Berg, *'Kerkelijke bouwprojecten van de bouwmeesters uit de Keldermans-familie'*, 84.

43. R. Meischke, *'Reizende bouwmeesters en Brabantse handelsgotiek'*, 190.

44. Van Tussenbroek, *Bouwen voor stad en land*, 22.

45. M. Eeman, *'Een laat-gotische residentiestad met renaissance snuffjes'* in: R. Van Uytven (red.) *De geschiedenis van Mechelen* (Tielt 1991), 106.

bouwprojecten begonnen. Rond 1530 waren deze voltooid of werd het werk stopgezet, zoals bij de Sint-Romboutstoren⁴⁶. In Mechelen werd kritiek op de leer en instellingen van de kerk geuit door vooraanstaande personen als mr. Jan de Leeuw en Jan Pupper van Goch die in zijn traktaat *De libertate Christiana* op de reformatorische ideeën ver vooruit liep. Hij uitte zijn kritiek al in de vijftiende eeuw. De afluathandel werd juist in Mechelen door sommigen bekritiseerd omdat deze werd gebruikt om de bouw van de Sint-Romboutstoren te betalen⁴⁷.

De crisis die dreigde in het geloofsleven werd aangewakkerd door allerlei misbruiken waaraan de seculiere en reguliere geestelijkheid in Mechelen zich schuldig maakte. Uit de akten van het kapittel bleek aan welke misstanden de wereldlijk priesters zich schuldig maakten. Het betrof niet-resideren, schulden maken, beledigingen uiten, slagen toebrengen, verzuim van mislezen of de koordiensten, het verkopen van liturgische voorwerpen, bezoeken van herbergen met dronkenschap en het niet-naleven van het celibaat. Het kapittel probeerde door strenge straffen uit te spreken een eind te maken aan de misstanden⁴⁸. Ook leken maakten zich schuldig aan overspel en het stadsbestuur moest het verbod op overspel regelmatig vernieuwen. De reguliere geestelijken gaven niet het goede voorbeeld. Zij waren uithuizig, ook 's nachts, verwaarloosden het koorgebed, waren ongehoorzaam tegen de overste en leefden de orderegel niet na. In reactie hierop probeerden sommige gelovigen juist bijzonder vroom te leven naar de regels van het geloof. De meerderheid van de gelovigen bleef trouw aan de geloofsopvattingen van hun voorouders. In 1529 stierf de eerste gelovige in Mechelen voor zijn Lutherse geloofsovertuiging⁴⁹.

Het argument dat het meest wordt genoemd om te verklaren dat de Sint-Romboutstoren en vele andere gotische torens eveneens niet zijn afgebouwd is geldgebrek. De overmoedige middeleeuwen probeerde torens te bouwen die onbetaalbaar waren. Typerend voor de wedijver en onderlinge afgunst tussen de steden was dat ze elkaar via het bouwen van torens probeerden te overtreffen⁵⁰. In veel gevallen bleek dat wanneer een deel van de toren was opgetrokken de financiële middelen waren uitgeput. Het was natuurlijk bijna ondoenlijk van tevoren in te schatten hoe hoog de bouwkosten zouden zijn van een monument waarvan de bouwperiode tientallen jaren, soms bijna een eeuw ging duren. Uit de beschrijving van de taken van de bouwmeester bleek al dat slechts korte tijd vooruit gewerkt werd bij het maken van de mallen. Bij de concrete voorbereiding letten de bouwmeesters op wat haalbaar leek.

46. Van Tussenbroek, *Bouwen voor stad en land*, 21.

47. E. Van Autenboer, 'Het godsdienstig leven onder de hoeve van Sint-Romboutskapittel' in R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Tielt 1991), 70.

48. E. Van Autenboer, 'Barstjes in het kerkelijk leven' in R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Tielt 1991), 97.

49. Van Autenboer, 'Barstjes in het kerkelijk leven', 99.

50. Van Langendonck, *De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur*, 52.

De bouwmeester kon dat inschatten zoals ook bleek bij het visiteren van andere bouwplaatsen waar het kostenaspect een hoofdrol speelde. Toch was het geld veelal hangende de bouw op. Mogelijk waren onvoorziene economische omstandigheden hier debet aan. In de late middeleeuwen wisselden periodes van economische groei en achteruitgang, en stijgende en dalende levensstandaard elkaar af. Degene die de mogelijkheid had zich aan te passen kon zich verrijken. Wie dat niet lukte verarmde⁵¹.

Mechelen behoorde tot de steden die alternatieven zochten toen de traditionele lakenindustrie op basis van kamwol ineens stortte. De stad behoorde met Antwerpen tot de steden die de vernieuwing het meest succesvol aanpakten. Toen de kostbare Mechelse stoffen concurrentie kregen van goedkopere stoffen introduceerde men ook in Mechelen de fabricage hiervan⁵². Tevens kwamen nieuwe vormen van nijverheid tot bloei zoals de kopergietery en de bronsgietery waarbij klokken en kanonnen werden gegoten. Ook de bouwnijverheid kwam tot bloei, waarvan het bouwmeestersgeslacht Keldermans profiteerde⁵³. In Mechelen was ten tijde van de bouw van de Sint-Romboutstoren de periode van grote bloei van de lakenhandel weliswaar afgesloten, maar in de stad werd nog steeds geld verdiend. Geld dat besteed werd aan andere zaken, of andere bouwprojecten dan het afbouwen of met een spits afronden van de Sint-Romboutstoren.

51. Wim Blockmans, 'De ontwikkeling van de verstedelijkte samenleving (XIde – XVde eeuw)' in: Renee Doehaerd, Wim Blockmans, Hugo Soly, Els Witte en Jan Craeybeckx (red.), *Geschiedenis van Vlaanderen van oorsprong tot heden* (Brussel 1983) 89.

52. W. Mertens, 'Een economie met een luxeproductie en een veredelde consumptie' in: R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Tielt 1991), 85.

53. W. Mertens, 'Een economie met een luxeproductie en een veredelde consumptie', 87.

§ 4: De invloed van de Bourgondische hertogen op de bouwprojecten in Mechelen.

In 1384 volgde de Bourgondische hertog Filips de Stoute zijn schoonvader, graaf Lodewijk van Male, op als heer van Mechelen. Bij zijn inhuldiging erkende hij de voorrechten van Mechelen. Zijn opvolgers zouden dat eveneens doen. Tot de Franse Revolutie zou Mechelen een afzonderlijke eenheid blijven. De hertogen van Bourgondië verzamelden in de Nederlanden een reeks van gebieden met verschillende gewoonten en gebruiken. Zij probeerden hun eigendommen tot een staat met een gecentraliseerd bestuur om te vormen. In dit streven vormde de beslissing van Karel de Stoute om in 1473 de centrale instellingen van de Bourgondische Nederlanden in Mechelen te vestigen een hoogtepunt. Voor Mechelen begon daarmee een bloeiperiode die ook een keerzijde had⁵⁴.

De relatie tussen Mechelen en de hertogen had de nodige dieptepunten gekend die de keuze voor Mechelen als belangrijkste vestigingsplaats voor de centrale instellingen in de Nederlanden niet zo waarschijnlijk maakte. Toen Mechelen grote schulden had beperkte de hertog in 1439 de stedelijke autonomie. Tot dan was de hertog niet betrokken bij de samenstelling van de schepenbank in Mechelen. Vanaf dat moment kon het aftredende stadsbestuur nog slechts een voordracht doen voor de burgemeester en de schepenen. De hertog had het laatste woord. Ook de rentmeesters moesten voortaan niet alleen aan de stadsraad maar ook aan de schout en de rentmeester van de hertog rekenschap geven⁵⁵.

In de periode van 1439 tot 1445 tastte de hertog de autonomie van de schepenbank van Mechelen aan. Hijzelf of zijn raad zouden voortaan de vonnissen van de Mechelse schepenbank mogen herzien. In 1467 kwamen de Mechelaars bij de Blijde Inkomst van Karel de Stoute in Mechelen in opstand. De reactie van de hertog was krachtig: honderdvijftig Mechelaars werden verbannen en de stad verloor een deel van haar privileges. Het oude gebruik dat de schepenen van Mechelen voor moeilijke gevallen advies konden vragen bij de Luikse schepenbank werd afgeschaft. De hertog liet zijn plan Mechelen te verwoesten varen en ontving een boete van 78,5 kilogram goud, een bedrag dat hoger was dan de stadsinkomsten van een jaar⁵⁶.

Toch werd Mechelen in 1473 gekozen als zetel van de Kamer die verantwoordelijk was voor het financiële beleid en de Grote Raad met de titel Parlement van Mechelen. De centrale ligging van Mechelen binnen de Bourgondische Nederlanden maar vooral de status van Mechelen als een gebied dat niet Vlaams en niet Brabants was, gaven daarbij de doorslag⁵⁷.

54. Troubleyn, Kinnaer, Erynk e.a., *Het Steen en de burgers*, 81.

55. Van Uytven, *De geschiedenis van Mechelen*, 62.

56. Troubleyn, Kinnaer, Erynk e.a., *Het Steen en de burgers*, 81.

57. J. Van Rompuyt, 'De Bourgondische staatsinstellingen' in: Drik Peter Blok (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden, deel 3 Middeleeuwen* (Bussum 1982) 147.

De instelling van de Centrale Rekenkamer en de Grote Raad vormde een deel van de politiek van Filips de Stoute om via hervormingen een centraal gezag te vestigen in zijn rijk. Hij voerde ook militaire hervormingen door en wilde om deze te betalen het belastingstelsel hervormen. In het noorden van zijn rijk was hij afhankelijk van onderhandelingen met de vertegenwoordigende organen in zijn gebieden en hing de belastingopbrengst af van het resultaat van die onderhandelingen. Om beter te kunnen voorzien hoe hoog de opbrengsten zouden zijn liet Filips in 1473 de staten van de noordelijke gebiedsdelen naar Brussel komen om voor een aantal jaren over de opbrengsten te onderhandelen⁵⁸.

Vooral de vestiging van het Parlement was een gewichtige beslissing. Het Parlement kreeg verstrekkende bevoegdheden die tornden aan aloude gebruiken en de bevoegdheden van de stedelijke schepenbanken inperkten. Zo kreeg het Parlement in zeer veel gevallen de status van instantie van hoger beroep en kon de hertog via een besluit zaken die niet tot de bevoegdheden van het Parlement behoorden toch door het Parlement doen beoordelen. De protesten van de schepenbanken in de gedupeerde steden mochten niet baten. Het Parlement had voornamelijk Bourgondiërs als personeel terwijl het alleen voor de Nederlanden bevoegd was. Dit leidde tot grote onvrede en zorgde ervoor dat het Parlement na de dood van Karel de Stoute in 1477 werd afgeschaft. Het zou onder de naam Grote Raad de gebruiken van het Parlement voortzetten, ondanks de protesten van de steden⁵⁹.

Voordat het Parlement zich in december 1473 in Mechelen vestigde had de voorloper van het Parlement, de Grote Raad die rondtrok met de hertog langs verschillende steden, zich eerder in datzelfde jaar al in de stad gevestigd. De voorzitter van de Grote Raad, Jean Carondelet, die later voorzitter van het Parlement zou worden, gaf de Mechelaars de tip dat Karel de Stoute gunstig te stemmen viel door zijn bede snel in te willigen. Mechelen gehoorzaamde, werd gekozen en beloonde Carondelet met zeshonderd gulden voor een woning in de stad⁶⁰.

Ook andere vooraanstaande edelen en ambtenaren van de nieuwe instellingen vestigden zich in Mechelen. In de vijftiende eeuw was het bezit van een representatief huis een teken van sociale status. De politieke en sociale betekenis van de stad Mechelen werd vergroot door de komst van belangrijke mensen en zij kwamen naar Mechelen omdat de stad deze status bezat. Het Mechelse stadsbestuur ondernam initiatieven om prominente Bourgondiërs naar de stad te lokken. Wanneer zij naar Mechelen kwamen werd hun een premie voor de aankoop of bouw van een huis beloofd⁶¹.

58. Bertrand Schnerb, 'Burgundy' in: David Abulafia (red.), *The New Cambridge Medieval History VII C.-1415 – C.-1500* (Cambridge 2006) 453.

59. W.P. Blockmans, *De Bourgondische Nederlanden: De weg naar een moderne staatsvorm* (Gent 1974) 19.

60. Van Uytven, *De geschiedenis van Mechelen*, 62,

61. Walter Prevenier, *Mechelen: Lieu de Mémoire van de Bourgondische Nederlanden* (Brussel 2001) 8.

In Mechelen gaf dit aanleiding tot grote bouwactiviteit. Voor raadsheren in de Grote Raad werden onder andere het Hof van Savoie en het Hof van Busleyden opgetrokken. Aan andere hoven werden grote verbouwingen uitgevoerd. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 vestigde zijn weduwe Margareta van York zich in Mechelen dat tot haar weduwegoed behoorde. De stad Mechelen betaalde het nodige aan de verbouwing van haar paleis. Toen in 1477 Maria van Bourgondië haar vader opvolgde moest zij veel van zijn hervormingen terugdraaien en middels het Groot Privilege de steden hun oude rechten teruggeven⁶². Een jaar later, in 1478, ging het Mechelse stadsbestuur over tot belastingheffingen die het verder bouwen aan de Sint-Romboutstoren mogelijk maakten. Een direct verband is niet aan te tonen, maar de bemoeienis van het Mechelse stadsbestuur met de bouw van de toren juist toen de financiële speelruimte werd vergroot door de teruggave van een deel van de stedelijke autonomie is opvallend.

Na de dood van Maria van Bourgondië in 1482 bleef Mechelen Maximiliaan van Oostenrijk steun betuigen. De houding van de stad werd waarschijnlijk ingegeven door de aanwezigheid van de hertogin-weduwe en de centrale instellingen in de stad die in 1467 nog bij de steden hoorde die zich sterk maakten voor teruggave van aloude privileges. Als dank voor de betoonde trouw mocht Mechelen van keizer Frederik de keizerlijke adelaar in het wapen voeren⁶³.

In 1507 vestigde Margareta van Oostenrijk zich in Mechelen als landvoogdes. Mechelen werd daarmee ook politieke hoofdstad van de Nederlanden. Het hof gaf met de centrale instellingen een extra impuls aan de ontwikkeling van luxe industrieën zoals borduurkunst, miniatuurkunst, beeldhouwkunst en albastverwerking. Deze nijverheid zal Mechelen extra aantrekkelijk hebben gemaakt als vestigingsplaats voor leden van het hof en personeel van de centrale instellingen⁶⁴.

Tijdens het landvoogdesschap van Margareta van Oostenrijk bloeide het culturele leven in Mechelen. Het hof was een centrum van humanisme en renaissance. Een van de grote bouwprojecten in deze periode was het paleis voor de landvoogdes dat werd opgetrokken uit verschillende huizen die werden samengevoegd. De stad Mechelen betaalde voor de verbouwingen en nieuw aangekochte huizen. Na de dood van Margareta van Oostenrijk werd het paleis door de gemeente teruggekocht van haar opvolgster Maria van Hongarije. De verbouwingen werden in verband gebracht met de naam van Anthonis I en II en Rombout II Keldermans omdat zij in deze periode stadsbouwmeester waren⁶⁵.

62. Schnerb, 'Burgundy', 455.

63. Van Uytven, *De geschiedenis van Mechelen*, 95.

64. W. Mertens, 'Een economie met een luxeproductie en een veredelde consumptie' in: R. Van Uytven (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Tielt 1991), 90.

65. R. Meischke en F. van Tyghem, 'Huizen en hoven gebouwd onder leiding van Anthonis I en Rombout II' in: J.H. van Mosselveld (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987), 142.

Het Parlement van Mechelen zetelde vanaf 1473 in het huis van de schepenen. Een symbolische plaats omdat juist het Parlement de schepenbank van een groot deel van de bevoegdheden beroofde en daarmee de stad Mechelen van een stuk stedelijke autonomie. Al in 1473 waren er plannen voorzien om voor het Parlement een eigen paleis te bouwen, waarin ook een kamer moest komen om gevangenen te ondervragen, dichtbij de gevangenis. Toen in 1526 de plannen voor het paleis voor de Grote Raad in daden werden omgezet werd het Oude Steen, de oude gevangenis, gesloopt. In 1531 kende keizer Karel zesduizend gulden toe aan het stadsbestuur voor het paleis en een nieuwe gevangenis, waarvan hij een vijfde betaalde. De twee projecten waren nauw verbonden. De bouw werd in 1547 gestaakt halverwege de tweede bouwlaag. Voor het stilleggen van de bouw wordt door velen de ontploffing van het kruitmagazijn in 1546 als oorzaak genoemd. De stad moest de getroffen burgers ondersteunen en de ravage moest worden opgeruimd. De Grote Raad werd in het oude paleis van Margareta van Oostenrijk ondergebracht dat de stad terugkocht en verbouwde⁶⁶.

Particulieren mochten vanaf 1551 winkels en woningen bouwen in de galerij van het onafgewerkte paleis onder de voorwaarde dat de magistraat de ruimte kon opeisen wanneer dat in het belang van de stad zou zijn. In de loop der jaren ontstond een samengesteld bouwwerk dat Brabants-gotische en veel minder rijk versierde elementen combineerde. Aan het eind van de negentiende eeuw kregen plannen vorm om het paleis van de Grote Raad alsnog af te bouwen volgens de bewaard gebleven bouwtekeningen. De reconstructie werd in 1912 voltooid en kreeg scherpe kritiek omdat op basis van een bouwtekening die een impressie gaf, maar niet was uitgewerkt, een gebouw was gemaakt dat de indruk gaf een Keldermans-gebouw te zijn, maar dat eigenlijk niet was. De band van de bouwtekening met Rombout II Keldermans was bovendien niet zeer duidelijk en voor de reconstructie waren panden gesloopt die een eigen charme hadden. Overigens werden de kosten van de reconstructie gedragen door de centrale overheid⁶⁷.

De dood van Margareta van Oostenrijk in 1530 betekende voor Mechelen een zwaar verlies. Haar opvolgster, de landvoogdes Maria van Hongarije, zou het hof weer naar Brussel verplaatsen en de centrale Rekenkamer meenemen. De Grote Raad bleef wel zetelen in Mechelen maar voor de stad was het vertrek van het hof een gevoelige klap. De invloed van de Bourgondiërs en hun opvolgers die de stedelijke autonomie aan banden legden maar ook voor culturele bloei en welvaart zorgden, had bijzondere bestuursgebouwen en woningen opgeleverd. De bouw aan de toren was daarbij misschien op de achtergrond geraakt, misschien ook was er te weinig geld beschikbaar omdat er hoge kosten gemaakt moesten

66. F. van Tyghem, 'Bestuursgebouwen van Keldermans in Brabant en Vlaanderen' in: J.H. van Mosselveld (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987), 124.

67. F. van Tyghem 'Bestuursgebouwen van Keldermans in Brabant en Vlaanderen', 124.

worden bij het pogen de zetel van het hof en de centrale organen te behouden⁶⁸.

Een project als de bouw van de Sint-Romboutstoren was van een zodanige omvang dat een gemeenschappelijke inspanning nodig was die politieke steun moest hebben om te kunnen slagen.⁶⁹ De politiek tot centralisatie van de Bourgondische hertogen was door de beperking van autonomie en de vestiging van de centrale instellingen in Mechelen van grote invloed op het bouwen binnen de stad. De stad moest meer belasting betalen, had minder zeggenschap en had hoge kosten aan paleizen, openbare gebouwen en verhuispremies voor hoge ambtenaren. De stad kreeg een ander uiterlijk dan ze zonder de machtsuitoefening door de hertogen zou hebben.⁶⁹

De houding van de stad Mechelen jegens de hertogen en hun opvolgers was sinds de rellen bij de intocht van Karel de Stoute in 1467 steeds gehoorzamer geworden. Behoorde de stad toen nog met de Vlaamse steden tot de steden die hun oude privileges teruggeisten, vanaf 1473 wilde de stad maar al te graag Bourgondische ambtsdragers huisvesten en daarvoor betalen. In 1478, nadat de stad een aantal privileges terugkreeg van Maria van Bourgondië, steunde de stad haar man Maximiliaan, terwijl de Vlaamse steden in opstand kwamen. Mechelen zou trouw blijven aan de Bourgondiers en hun opvolgers die de stad tot hoofdstad hadden gemaakt. In 1526 begon de stad aan de bouw van het paleis voor de Grote Raad. Deze bouw was al eerder gepland, al in 1473 toen de Grote Raad naar Mechelen kwam. De keizer zegde zesduizend gulden toe, een teken dat hij de bouw belangrijk vond. Mechelen gehoorzaamde en staakte mogelijk de torenbouw om aan de bouw van het paleis te kunnen beginnen.⁷⁰

De torenbouw werd gemakkelijker stopgezet omdat de toren de belangrijkste delen reeds bezat: het klokhuis, de horlogekamer, de plaats voor de beiaard. Het afwerken met een spits kon worden uitgesteld tot een moment waarop meer geld kon worden vrijgemaakt.⁷¹ Maar bij een middeleeuwse toren ging het om meer dan een verzameling verschillende functies. De symbolische boodschap die gebouwen uitdroegen was heel belangrijk.⁷²

De Sint-Romboutstoren is een imposante toren van bijzondere architectuur, die nog steeds wordt bewonderd. Weliswaar heeft de toren geen spits, maar dat geeft de toren ook iets stoers. Voor de Mechelaars werd het hun toren, afgebouwd of niet.

68. G. Marnef, 'Het Mechelse stadsbestuur: een plutocratisch regime' in: R. Van Uytven (red.), *De Geschiedenis van Mechelen* ('s-Gravenhage 1987), 124.

69. Eamonn Canniffe *The Politics of the Piazza, The History and Meaning of the Italian Square* (Bodmin 2009) 1.

70. Troubleyn, Kinnaer, Ervynk e.a., *Het Steen en de burgers*, 81.

71. Van Langendonck 'De Sint-Romboutstoren in Mechelen en zijn plaats in de laatgotische architectuur', 41.

72. Marlite Halbertsma *Steden vroeger en nu. Een inleiding in de cultuurgeschiedenis van de Europese stad* (Bussum 2000), 68.

73. Prevenier *Mechelen: Lieu de Memoire van de Bourgondische Nederlanden*, 5.

In de jaren tussen 1473 en 1530 vervulde Mechelen een speciale functie binnen de Bourgondische Nederlanden. De politiek van de Bourgondische hertogen om tot een meer centraal geleide staat te komen beperkte de Mechelse autonomie en joeg de stad op kosten maar gaf de stad ook macht en prestige.⁷³ De politiek binnen het stadsbestuur om deze positie te behouden is goed te begrijpen. De stelling van de Belgische historicus Walter Prevenier dat de Belgische steden in de Bourgondische tijd meer gaven aan de centrale staat dan omgekeerd verdient in het geval van Mechelen toch de kanttekening dat de stad zonder de periode 1473 tot 1530 een stad zou zijn geworden met minder prestige maar mogelijk met een voltooide toren.⁷⁴

74. Ibidem, 12.

Conclusie

Mechelen bezat vóór 1473 niet de positie van politiek centrum. Vóór dat jaar vervulden in de Bourgondische staat diverse andere steden een kernfunctie. Een echte hoofdstad kende het rijk van de Bourgondische hertogen niet. Het was immers ontstaan uit het samenbrengen van verschillende deelgewesten onder één dynastie. Vlaanderen, Brabant en Holland waren bovendien gewesten waarin veel steden en stadjes politiek en economisch betrekkelijk zelfstandig functioneerden. Mechelen had als onafhankelijke heerlijkheid gefunctioneerd, nu eens via personele unie in handen van de graaf van Vlaanderen dan weer van de hertog van Brabant maar in feite rechtstreeks onder de Duitse keizer.

Omdat het niet Vlaanderen en niet Brabant was, bezat het een unieke positie. Deze werd nog versterkt door de geografische positie middenin het Bourgondische rijk. Mechelen kende ook een rijk cultureel leven en een gezonde economische situatie, ondanks conjuncturele inzinkingen. Al in de dertiende eeuw was Mechelen een belangrijk draperiecentrum. Toen in het midden van de veertiende eeuw de crisis in de textielhandel begon, schakelde men in Mechelen over op vormen van luxe-nijverheid zoals het bewerken van goudleer en tapijtindustrie. Ook het gieten van metalen voorwerpen zoals kerkklokken, maar ook kanonnen behoorde tot de nieuwe vormen van nijverheid.

Voor het niet afbouwen van Brabants-gotische torens in het algemeen en de Mechelse Sint-Romboutstoren in het bijzonder worden een aantal mogelijke redenen aangevoerd. Van deze redenen speelde het voorzien van technische problemen bij het verder bouwen in het geval van de Sint-Romboutstoren in mindere mate omdat de befaamde bouwmeesters uit de Keldermansfamilie aan de toren werkten. De kostbare Brabants-gotische bouwstijlen en de reformatie speelden ongetwijfeld een rol. In Mechelen werd in 1529 de eerste protestant voor zijn geloof gedood. Ook de kritiek op misstanden in de kerk en de handel in aflaten was in Mechelen aanwezig. Van 'gebrek aan geld' was in Mechelen waarschijnlijk geen sprake omdat de economische achteruitgang door de crisis in de textielhandel in Mechelen goed werd opgevangen. Het beschikbare geld werd alleen niet besteed aan de afbouw van de Sint-Romboutstoren. De functies van de toren die men het meest belangrijk achtte, konden toch al worden vervuld. De toren was hoog en van bijzondere architectuur, kon uitstekend benut worden als uitkijktoren van waar men Antwerpen en Brussel kon zien en was voorzien van klokken en een groot uurwerk.

Meteen nadat Filips de Stoute graaf van Vlaanderen werd, startte hij vormen van bestuurlijk centralisme die soms met harde hand soms met fluwelen hand werden ingevoerd. Mechelen had kennism gemaakt met de harde hand in 1439 toen de autonomie werd beknót en in 1467 toen het privileges verloor en een hoge boete moest betalen. In 1473 maakte het kennis met een vorm van centralisme die de stad aanvankelijk toch als meer positief dan negatief zal hebben ervaren. Maar de Grote Raad bleek door het gebruik dat de hertogen ervan maakte een wolf in schaapskleren. Steeds meer zaken werden immers onder de competentie van de Grote Raad gebracht, zeer vaak tegen de aloude gewoontes en wensen

van de schepenbanken in. Voor Mechelen betekende de komst van de centrale instellingen toch vooral prestige en de aanwezigheid in de stad van vele voorname, invloedrijke en kooplustige nieuwe inwoners. Het stadsbestuur stimuleerde hun komst door premies voor de aankoop of bouw van huizen toen duidelijk werd dat op die manier mogelijk ook het hof naar Mechelen gebracht kon worden. Men heeft berekend dat het hof van Karel de Stoute ongeveer zeshonderd personen omvatte. Weliswaar verbleven zij niet allen voortdurend in Mechelen, maar de meesten wel gedurende het grootste deel van het jaar. De komst van vele belangrijke lieden zorgde voor een stimulans van de bouw van stadspaleizen. Dit bezorgde de familie Keldermans het nodige werk. Het geslacht volgde de ontwikkelingen in Mechelen. Van torenbouwers werden zij bouwers van woningen, paleizen als het paleis voor Margareta van Oostenrijk en bestuursgebouwen zoals het paleis van de Grote Raad. Vooral tijdens het bewind van landvoogdes Maria van Oostenrijk maakte Mechelen een periode van culturele bloei door. Haar hof trok kunstenaars en geleerden naar de stad. Aan deze toestand kwam abrupt een eind toen zij in 1530 stierf en haar opvolgster Maria van Hongarije het hof en de Centrale Financiële Raad naar Brussel verplaatste. Van de centrale instellingen bleef alleen de Grote Raad nog in Mechelen gevestigd. In 1530 verloor Mechelen de strijd om de hoogste positie binnen de Nederlanden. Wat restte zijn een aantal bijzondere gebouwen waarvan de Sint-Romboutstoren, afgebouwd of niet, het meest tot de verbeelding spreekt.

Op de afbouw van de toren hadden de Bourgondische hertogen en hun opvolgers zeker invloed. De centrale financiële en juridische instellingen die zij in Mechelen vestigden, kregen immers het laatste woord op financieel en juridisch gebied in de stad. Hoe vereerd de stad ook was met hun komst en hoeveel prestige dat ook opleverde, de Sint-Romboutstoren werd desondanks niet afgebouwd. De prioriteiten van de machthebbers en gezagdragers waren inmiddels kennelijk verschoven naar elders.

Lijst van geraadpleegde literatuur:

Blockmans, W.P. *De Bourgondische Nederlanden: De weg naar een moderne staatsvorm* (Gent 1974).

Broek, Piet van den 'Twee beiaarden in één toren', in: Willy van den Eynde (red.), *Sint-Romboutskathedraal, gestalte van de gotische droom* (Mechelen 1990) 25 t/m 34.

Canniffe, Eamonn *The Politics of the Piazza. The History and meaning of the Italian square* (Bodmin 2009).

Doehaerd Renee, Wim Blockmans, Hugo Soly, Els Witte en Jan Craeybeckx (red.) *Geschiedenis van Vlaanderen van de oorsprong tot heden* (Brussel 1983).

Halbertsma, Marlite *Steden vroeger en nu. Een inleiding in de cultuurgeschiedenis van de Europese stad* (Bussum 2000).

Jongkees, A.G. *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen, Batavia 1942).

Kolman, Chr. J. *Naer de eisch van 't werk. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650* (Utrecht 1993).

Mosselveld, J.H. van (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987).

Prevenier, Walter *Mechelen: Lieu de mémoire van de Bourgondische Nederlanden* (Brussel 2001).

Rompuyt, J. van 'De Bourgondische staatsinstellingen', in: Dirk Peter Blok (red.) *Algemene geschiedenis der Nederlanden, deel 3 Middeleeuwen* (Bussum 1982) 163 t/m 155.

Schnerb, Bertrand, 'Burgundy' in: D. Abulafia (red.), *New Cambridge Medieval History VII* (Cambridge 2006) 431 t/m 456.

Troubleyn Liesbeth, Frank Kinnaer, Anton Ervynk e.a. *Het Steen en de burgers. Onderzoek van de laatmiddeleeuwse gevangenis van Mechelen* (Mechelen 2007).

Tussenbroek, Gabri van *Bouwen voor stad en land. Overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640)* (Utrecht 2001).

Uytven, R. van (red.), *De geschiedenis van Mechelen* (Tielt 1991).

Vries, Dirk Jan de *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalig Over- en Nedersticht* (Utrecht 1994).